

İznik Hisardere Bazilikası Mozaikleri

Mosaics of the Basilica in Hisardere, İznik

Ali Kazım ÖZ - Aygün Ekin MERİÇ -
Ahmet TÜRKMEÑOĞLU - Nihal KARDORUK*

(Received 10 August 2022, accepted after revision 28 August 2023)

Öz

Bursa ili, İznik ilçe merkezinin beş km kuzeyinde yer alan Hisardere Nekropolü'nde, 2015 yılından itibaren çok sayıda lahit, sanduka ve oda mezar ortaya çıkarılmıştır. Kazılarda ortaya çıkarılan duvarlar ve mozaiklerin takibi sonucunda, 2021 yılında Hisardere Nekropolü'nün merkezinde bazilikal planlı bir kilise yapısına ait kalıntılara rastlanmıştır. Ayrıca jeofizik yöntemlerle yapılan incelemeler sonucunda, yapının battıya doğru devam ettiği ve muhtemel boyutlarının yaklaşık 30x35 m ve atriumla birlikte 30x70 m olduğu tespit edilmiştir. Böylece, Anadolu'daki en büyük bazilikalardan biri olarak literatürde yer alması gereken önemli bir yapıyla karşılaşmıştır.

Erken Hıristiyan Dönemi kültürünün en önemli temsilcilerinden biri olan İznik kentinde, bu denli görkemli bir yapının kent surlarının uzağındaki bir nekropol alanının içinde ve Roma Dönemi lahitlerinin üzerinde bulunması ender rastlanan bir durumdur. Kazılar sonucunda, bazilikanın orta nefinde geometrik motiflerle süslü mozaiklerin, yan neflerinde ise tuğla döşemelerin varlığı görülmektedir. Bazilika mozaiklerinin eşit boyutta dört farklı kompozisyona sahip panellerden oluştuğu belirlenmiştir. Fakat mozaiklerin yüzeye yakın olması ve bölgenin uzun yıllar tarımsal üretim amacıyla kullanılması gibi nedenlerle sadece üç panelin kompozisyonuyla ilgili bilgiler edinilebilmiştir. Bazilikanın mimari özellikleri, mozaiklerin içeriğinin benzer örneklerle karşılaştırılması ve arkeolojik buluntular yardımıyla yapının İS 5.-6. yüzyıllara ait olduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İznik, bazilika, nekropol, Erken Hıristiyanlık, mozaik.

Abstract

The sarcophagi and chamber tombs have been unearthed since 2015 in the Hisardere Necropolis, which is located five kilometres north of Iznik town centre. As a result of following the walls and mosaics, the remains of a basilical church were found in the centre of the Necropolis in 2021. In addition, it was determined that the structure continues to the west and its possible dimensions with the atrium are approximately 30x70 m owing to the geophysical research. Thus, one of the largest basilicas in Anatolia that should be included in the literature was encountered.

A magnificent building which is found in a Roman Necropolis and outside the city walls is unique structure of the Early Christian Period in Iznik. As a result of the excavations, it has been found that the mosaic panels decorated with geometric motifs in the central nave of the Basilica and brick pavements in the side naves. Furthermore, it was determined that the Basilica mosaics consisted of panels with four different compositions of equal size. However, data on the composition of only three panels could be obtained due to the fact that the mosaics are close to the surface and the field has been used for agricultural production for many years. It is understood that the building belongs to the 5th - 6th centuries AD in consequence of the archaeological studies, architectural character and comparison with similar examples.

Keywords: Nicaea, basilica, necropolis, Early Christian, mosaic.

* Ali Kazım Öz, Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Tınaztepe Kampüsü, Buca, İzmir, Türkiye. <https://orcid.org/0000-0002-3005-323X>. E-posta: ali.oz@deu.edu.tr

Aygün Ekin Meriç, Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Tınaztepe Kampüsü, Buca, İzmir, Türkiye. <https://orcid.org/0000-0002-1343-847X>. E-posta: aygun.ekin@deu.edu.tr

Ahmet Türkmenoğlu, İznik Müze Müdürlüğü, İznik, Bursa, Türkiye. <https://orcid.org/0000-0002-8771-4318>. E-posta: ahturkmenoglu@hotmail.com

Nihal Kardoruk, İznik Roma Tiyatrosu Kazıevi, Kılıçarslan Caddesi, No:196, İznik, Bursa, Türkiye. <https://orcid.org/0000-0002-6299-1810>. E-posta: nihai.kardoruk@gmail.com

Giriş

Bursa ili, İznik ilçe merkezinin kuzeyinde yer alan Hisardere Nekropolü'nde (Çizim 1) bugüne kadar çok sayıda lahit, sanduka ve oda mezar ortaya çıkarılmıştır. Bölgedeki ilk bilimsel çalışmalar, 2015 yılında Dokimeion tipi sütunlu bir lahdin kurtarma kazısı ile gerçekleştirilmiştir (Eraslan - Altın 2021: 269-286). Ayrıca 2016 Çerçeveli tip lahit (Ekin-Meriç - Dreyer 2021: 47-63) ve 2019 ve 2020 yıllarında terracotta içbükey plakalarla örtülü mezarlara (Altın 2019: 35; Ekin-Meriç - Kutbay 2021: 61-80) ulaşılmıştır. Nekropol alanı; terracotta içbükey plakalarla örtülü oda mezarlar, hipojeler, basit pışmış toprak mezarlar, lahitler ve basit formlu kiremit çatkı mezarlar bakımından değerlendirildiğinde, mezar çeşitliliği açısından oldukça zengin olduğu tespit edilmiştir. Böylece, Hisardere Nekropol alanının, İS 2. ve 5. yüzyıllar arasında varlıklı yurttaşlar ile birlikte sosyo-ekonomik anlamda daha alt tabakalardaki halk tarafından da kullanıldığı anlaşılmıştır.

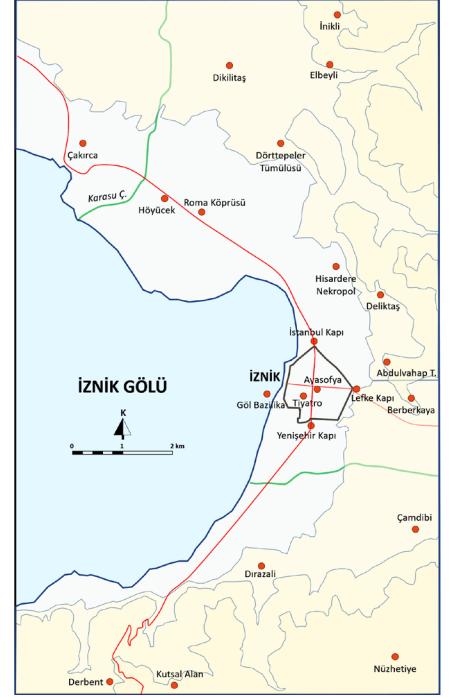
1. İznik'te Erken Hıristiyanlık Dönemi

Prehistorik dönemlerden beri devamlı yerleşim görmüş İznik (Nicaea) kentinde Hıristiyanlığın tarihi İS 4. yüzyıldan itibaren başlamaktadır. İmparator Diocletian tarafından İS 303 yılında Nikomedia'da Hıristiyanlara karşı başlatılan zulümden komşu Nicaea kenti de etkilenmiştir. Hatta olaylar sırasında şehit düşen genç Aziz Neophytos adına kent dışında, göl kenarında bir kilise inşa edildiği bilinmektedir (Janin 1975: 118). Bundan yirmi yıl sonra İS 325 yılında, İmparator I. Constantinus'un himayesinde Birinci Ekümenik Konsil'in İznik'te toplanması kentin önemini daha da arttırmıştır (Dvornik 1990: 6-7; Ostrogorsky 1995: 44; Minnerath 1996: 11-15, 35-38; Sinanoğlu 2001: 549; Darcan 2013: 171). İS 364 yılında İmparator Valentinianus'un taç giyme töreni de bu kentte gerçekleşir ve kente Metropolis unvanı verilir (Amm. 565). Bu yüzden, İznik Roma Tiyatrosu'nda ve kentteki diğer kazılarda ele geçen buluntuların çoğu bu yükseliş dönemine yani İS 4. yüzyıla aittir (Öz - Ekin-Meriç 2021: 71).

İS 5. ve 6. yüzyıllarda şiddetli depremlerle (Adatepe - Erel 2006: 143 tablo 1) sarsılan ve büyük bölümü yıkılan kentin yeniden yapılanması Iustinianus Dönemi'nde (İS 527-565) gerçekleşmiştir. Bu dönemde harap durumdaki saray, hamam, köprü ve su kemeri gibi yapıların restore edildiğini Procopius bildirmektedir (Prok. 5.3.2). Tarihçi yazar, altyapı faaliyetlerinin yanı sıra kentte kurulan kadın ve erkek manastırlarından da bahseder. İS 727 yılına gelindiğinde, 7. Ekümenik Konsil'in (Aydın 2011: 32; Ruggieri 2011: 129) İznik Ayasofya Kilisesi'nde toplanması ile kent bir hac merkezine dönüşür. Aynı dönemde kadın ve erkeklerin birlikte kullandığı çifte manastırlara da kısıtlamalar getirilmiştir. Daha sonra giderek artan Arap akınları nedeniyle yerleşim küçülür ve sur içine sığır. Arkeolojik veriler yardımıyla, bu dönemden sonra Hisardere'deki yapının kullanılmadığı anlaşılmaktadır.

2. Hisardere Bazilikası

İS 312/313 yıllarında I. Constantinus tarafından yayınlanan Milano Fermanı sonrası Hıristiyanlığa karşı uygulanan hoşgörü politikası, dinsel amaçlı mimari mekânların özellikle de bazilikaların yapımına ivme kazandırmıştır (Krautheimer 1967: 117). Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde bazilikal planlı yapıların dini amaçla kullanılması ilk kez Kudüs çevresinde I. Constantinus (307-337) Dönemi'ne tarihlenen kiliselerde görülmektedir. Bethany, Gethsemane, Holy Zion, Ascension (Göğe Yükseliş) kiliseleri ile Fara, Douka, ve Qasr el-Yahud manastırları en erken Hıristiyanlık yapıları olarak bilinmektedir (Patrich 2006:



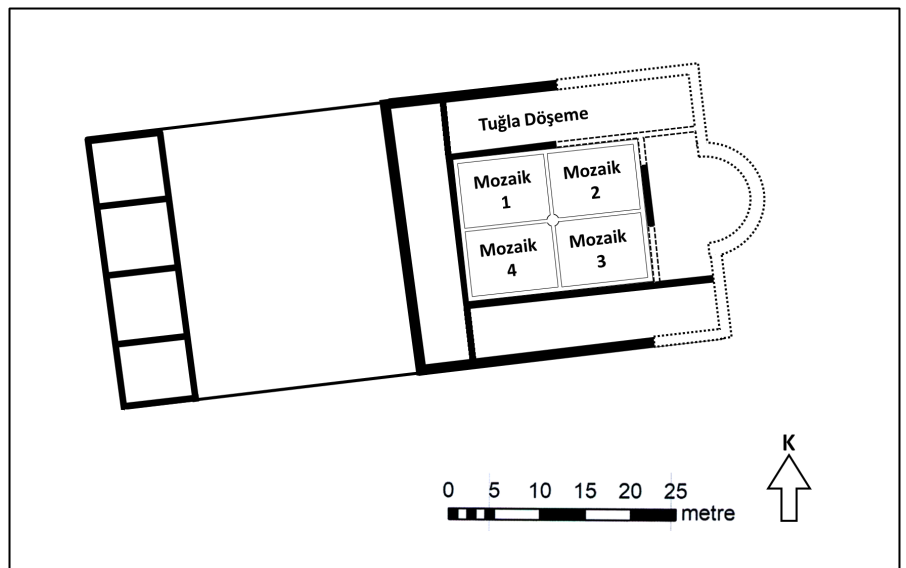
Çizim 1
İznik çevresi haritası (Öz 2021: 7).

363). İS 380 yılında ise Selanik Fermanı'nın yayınlanmasıyla Hıristiyanlık devlet dini olarak kabul edilmiş ve ritüellerin gerçekleştirileceği dini yapıların inşaatı hızlanmıştır (Schaff 1882: 85). İS 438 yılında II. Theodosius tarafından son hali verilen kanunlar ile birlikte kentlerin imar planlarının yanı sıra özellikle dini yapılarla (anıt mezarlar, kiliseler ve kutsal alanlar) ilgili düzenlemeler getirilmiştir (Cod.Theod. 15. ve 16. kitap). İS 5. ve 6. yüzyıllar boyunca Anadolu'nun birçok yerinde en sık kullanılan plan tipini oluşturan bazilikal planlı kiliseler, küçük değişiklikler ve tamiratlarla varlıklarını İS 7. yüzyıla kadar devam ettirmiştir (Erdoğan - Ceylan 2019: 663; Yıldız 2020: 15).

İS 6. yüzyılda Procopius'un bahsettiği İznik'teki kadın ve erkek manastırlarının, bir çeşit Çifte Manastır (*monasteria dublicia*) olduğu kabul edilirse; Hisardere Bazilikası'nı da bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Bakire rahibelerin manastırlara alınmasının ilk olarak 4. yüzyılda Koptik Aziz Pachomius tarafından gerçekleştirildiği kabul edilir (Bateson 1899: 139). Geleneğin Anadolu'ya gelişi ise; aynı yüzyılın sonlarında Neocaesareali Aziz Basil'in ailesiyle birlikte, Annesi köyü (Amasya, Uluköy) yakınlarında, İris (Yeşilirmak) nehrinin kıyısında, ortak yaşamı öğütleyen komünal (Coenobitic) bir manastır kurmasıyla gerçekleşir (Bateson 1899: 140). Ana Kilise (*Katholikon*) çevresinde hem rahiplere hem de rahibelere hizmet eden Çifte Manastır komplekslerinin, İS 6. yüzyılda Hadrianoupolis (Karabük, Eskipazar) (Verim 2019: 280-285) ve Mantineion (Bolu, Adaköy) (Ruggieri 1991: 173) gibi bölgedeki diğer kentlerde de kurulduğu bilinmektedir. Muhtemelen Hisardere Bazilikası da bir manastır *katholikonu* olarak bu dönemde yeniden düzenlenmiş olmalıdır. Zaten yapının bir atrium ile çevresindeki mekânlara sahip olması da sadece mezarlık kilisesi olarak değil, daha geniş kapsamlı bir yapı, yani manastır kilisesi olarak kullanıldığının göstergesidir.

2018 ve 2019 yıllarındaki kazılarda ortaya çıkarılan duvarlar ve mozaiklerin takibi sonucunda, 2021 yılında Hisardere Nekropolü'nün merkezinde bazilikal planlı bir kilise yapısına ait kalıntılara rastlanmıştır. Ayrıca jeofizik yöntemlerle yapılan incelemeler sonucunda, yapının batıya doğru devam ettiği ve muhtemel boyutları ortaya çıkmıştır. Böylece Bazilika yapısının boyutlarının apsis hariç yaklaşık 30x35 m, apsis ve atriumla birlikte 30x70 m olduğu tahmin edilmektedir. Böylece, Anadolu'daki en büyük bazilikalardan biri olarak literatürde yer alması gereken görkemli bir yapıyla karşılaşılmıştır (Çizim 2). İznik gibi Erken Hıristiyan niteliklerine sahip bir kentte, bu denli önemli bir yapının kent surlarından uzak

Çizim 2
Hisardere Bazilikası tahmini planı (Çizim:
A. K. Öz).



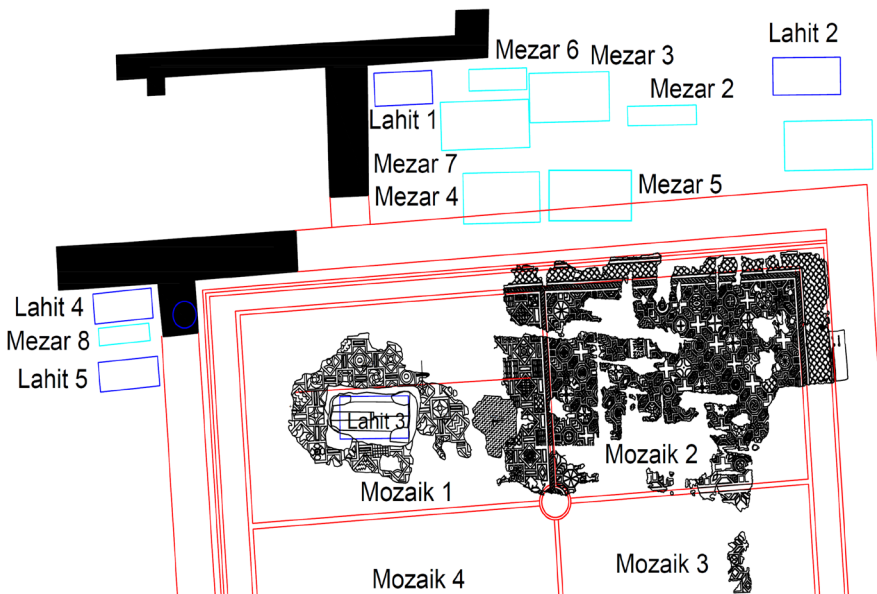
bir bölgede, şehir dışındaki Nekropol alanında yer alması dönemin koşullarına uygun bir durumdur. İS 5. yüzyılda geçerli olan Bizans devlet kanunlarında (Cod.Theod. 16.10.19), eski kültürlere ait kutsal alanların Hristiyanlık dinine uygun bir kamusal alan olarak kullanılması ve büyük yapıların kent dışına inşa edilmesi teşvik edilmektedir. Hisardere Bazilikası her iki açıdan da bu kanunlara uygun bir yapı olarak örnek gösterilebilir.

Erken Hıristiyanlık Dönemi mimari karakterine uygun olarak, bazilikanın 1:2:1 oranında üç nef ve narteksten oluştuğu anlaşılmıştır. Kazılar sonucunda, orta nefte geometrik motiflerle süslü mozaiklerin, yan neflerde ise tuğla döşemelerin varlığı görülmektedir. Bazilika mozaiklerinin, farklı kompozisyona sahip, eşit boyutta dört panelden oluştuğu belirlenmiştir. Fakat mozaiklerin yüzeye yakın olması ve bölgenin uzun yıllar tarımsal amaçla kullanılması gibi nedenlerle, sadece üç panelin kompozisyonuyla ilgili bilgiler edinilebilmiştir. Bazilika mozağindeki Erken Hıristiyanlık Dönemi sembollerinin fazlasıyla kullanılmış olması, benzer örnekler ve mozaik yazıtındaki harflerin şekline bakarak, yapının İS 5. yüzyılın ortası ile 6. yüzyılın ortası arasında inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Hisardere Nekropolü'nde ortaya çıkarılan bazilikal planlı yapının doğusunda yer alması gereken, apsis, prothesis ve diakonikon gibi bölümlerine henüz ulaşılamamıştır. Alanın jeofizik araştırmasının yapıldığı dönemde, apsisin bulunduğu varsayılan bölümde depo ve ofis olarak kullanılan konteynerlerin bulunması, jeoradar taramasına engel oluşturmuştur. Bu sebeple, gelecek yıllarda konteyner depoların kaldırılması ve apsisin tespitine yönelik çalışmaların gerçekleştirilmesi planlanmaktadır. Bu sayede bazilika ile ilgili daha kesin bulgulara ulaşılması mümkün olacaktır.

3. Mozaikler

Kazılar sırasında sadece orta nefteki mozaik döşemenin bir kısmı ortaya çıkarılmıştır. Fakat yine de bütün taban mozağının eşit boyutta dört farklı panelden oluştuğu ve bu grubun bir bordür ile çerçevesi olduğu anlaşılmıştır (Çizim 3). 2018 yılında bulunan mozaik döşeme Mozaik-1 olarak, 2021 yılında çıkanlar ise Mozaik-2 ve Mozaik-3 olarak adlandırılmıştır. Ne yazık ki; Mozaik-4 paneline ait döşemenin detaylarına henüz ulaşılamamıştır. Panellerin arası ve ilk çerçeve giyoş bandı şeklindedir. Ana bordürde ise, her kenarda farklı genişlikte olmakla birlikte ikili balık pulu motifi uygulanmıştır (Décor I: pl.



Çizim 3
Hisardere mezarları ve mozaik paneller
(Çizim: A. K. Öz - N. Kardoruk).

220). Aynı bordür süslemesi, İS 6. yüzyılın ortalarına tarihlenen Ksanthos Doğu Bazilikası'nın atrium portikolarında (Raynaud 2009: 43 pl. 2.6; 94 pl.10.2a) ve Ohrid Manchevci (Lycnidos) Bazilikası (Tutkovski 2015: 348 fig.10) orta nef bordürlerinde de kullanılmıştır.

3.1. Mozaik Panel - 1

2017 ve 2018 yıllarında rastlanan mozaik döşeme, Nekropol'deki mezar kazıları sırasında tesadüfen bulunmuştur. Mozaik'in eksik bir bölümünün altında, alışılmadık boyutlarda ve hiç açılmamış bir lahit olduğu için arkeolojik kazılar açısından ilginç bir buluntu olmuştur (Res. 1). Güvenlik sebebiyle lahdin acilen koruma altına alınması gerektiğinden mozaik'in yerinden taşınması ihtiyacı doğmuştur. İznik Müze Müdürlüğü başkanlığında sürdürülen çalışmalar sonucunda, Bilimsel Danışman Doç. Dr. Aygün Ekin Meriç ve Bursa Bölge Laboratuvarı'nın ortak çalışmaları neticesinde, yaklaşık 12 m² boyutlarındaki mozaik döşeme, mekanik temizlik yapılarak birebir ölçülerde belgelenmiş ve paneller halinde İznik Müzesi depolarında koruma altına alınmıştır. Gelecek yıllarda, Hisardere Nekropark ve Bazilika Restorasyon Projesi kapsamında, mozaik'in özgün yerinde yeniden birleştirilmesi planlanmaktadır.

Resim 1
Anne-Kız Lahdi ve üzerindeki mozaik
(Resim: N. Kardoruk - D. Bayrak).



Panelde izlenen motif, kare ve eşkenar dörtgenlerden oluşan polikrom tekniğine sahiptir (Res. 2). Her karede farklı bir motif bulunmakla birlikte, karelerin arasında renkli gradyan dikdörtgenler yer almaktadır (Décor I: pl. 223.c). Tüm mozaik üzerinde kullanılan gradyan tekniği sayesinde motiflerdeki üçüncü boyut algısı artmaktadır. Genelde altı farklı renk olmakla birlikte, sarı ve yeşil renklerin aslında kırmızı ve mavide gradyan etkiyi yaratmak için orta renk olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca beyaz renkli tesseralar arka fon

olarak, siyaha yakın tesseralar ise genellikle çerçevelerde kullanılmıştır. Tüm mozaik panellerinde yer yer değişmekle birlikte ortalama tessera yoğunluğu 72 adet/dm² olarak belirlenmiştir.

Resim 2
Hisardere Bazilikası mozaikleri (Resim: N. Kardoruk - D. Bayrak).



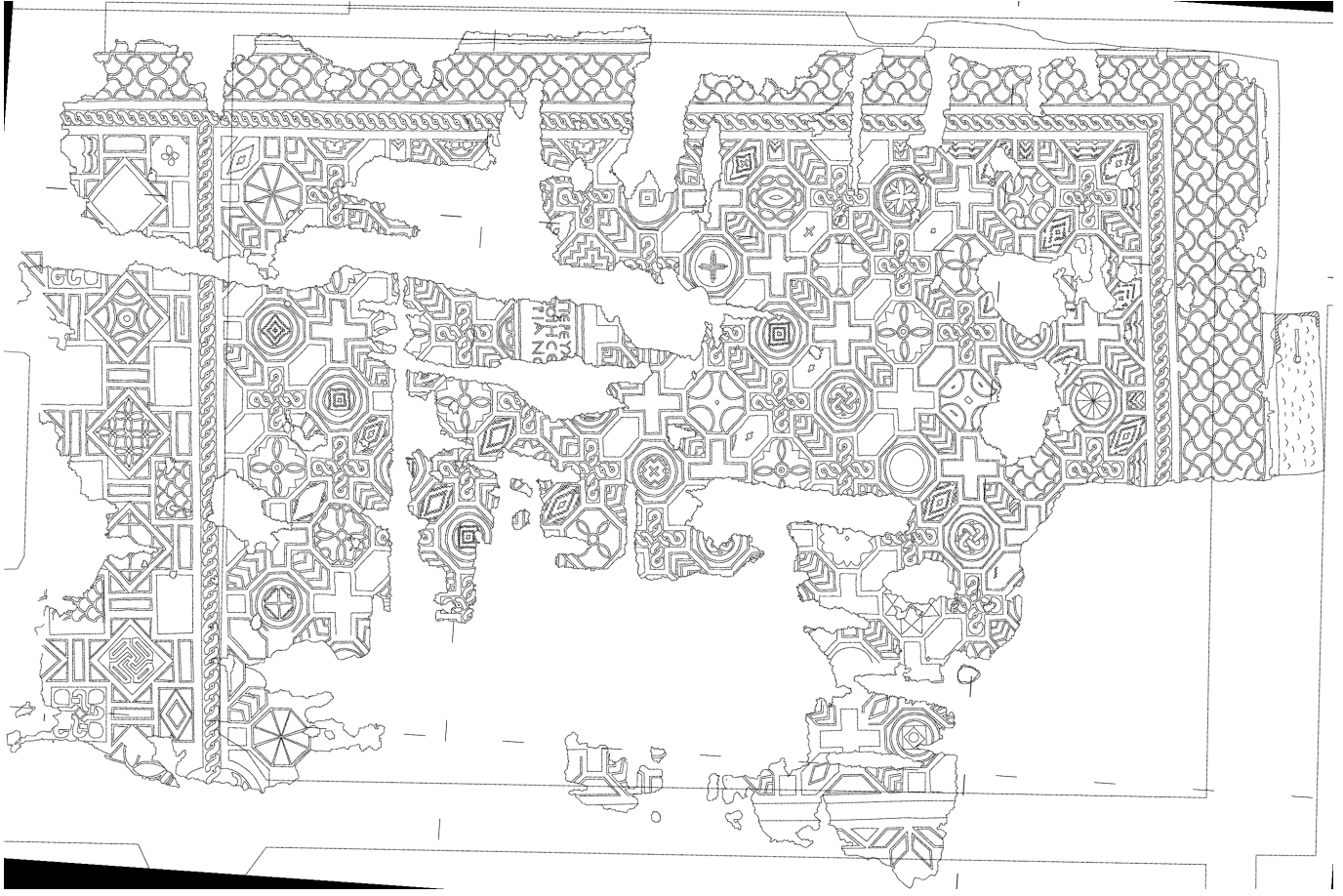
Panelde uygulanan genel kompozisyon ve geometrik motiflerin Roma Dönemi'nden beri kullanıldığı bilinmektedir (Maden 2012: 175 fig. 19). Mozaik kompozisyonunu oluşturan düz ve köşegen karelerin içindeki motifler Roma Dönemi mozaik sanatında sıklıkla karşılaşılan geometrik şekillere sahiptir. Çarkifelek, rüzgârgülü, teğet daireler, zikzak, pelta (kalkan), dama tahtası, altıgen ve dalga motifleri belli bir düzen izlemeksizin tüm zemine yayılmıştır. Hıristiyanlık sembolü olarak, sadece köşegen karelerin etrafındaki çıkıntıların belli belirsiz bir haç motifi yarattığı söylenebilir. Ayrıca tek bir kare içinde görülen kalp motifi de Hıristiyanlıkla ilgili olabilir. Kalp sembolleri Tevrat'ta (Tesniye 30:6) yüreğin sünetini dolayısıyla vaftizi temsil etmektedir. İkili kalp İsa ve Meryem'in, üçlü kalp ise Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un sembolleridir (Şimşek 2015: 77).

3.2. Mozaik Panel - 2

Hisardere Nekropolü'nde 2018 yılında açığa çıkarılan "Anne-Kız" lahdinin (Lahit 3) üst örtüsünü oluşturan mozaikli zemin döşemesinin takibi amaçlanarak, 2021 yılında tekrar çalışmalar başlatılmıştır. Bu çalışmalar neticesinde, alan içerisinde doğu-batı uzantılı max. 12,30x6,80 m ölçülerinde mozaikli taban döşemesi açığa çıkarılmıştır (Çizim 4). Üzerindeki toprak tabakasının temizlenmesinin ardından renkleri ve motifleri daha belirgin hale gelen mozaik zeminin üzerinde yoğun miktarda kalker tabakası gözlenmiştir. Belirli aralıklarla birbirini tekrar eden geometrik motiflerden oluşan mozaik zeminin O-15 plankaresi içerisinde kalan bölümünün kuzeybatı köşesinde bir yazıtın olduğu anlaşılmıştır. Genellikle bu yazıtlarda mozaığı yapan ustanın ismi yer alırken (Şimşek 2015: 67), burada

Çizim 4
Hisardere Bazilikası mozaik planı (Çizim: A.
K. Öz - N. Kardoruk).

yaptıran kişiyle ilgili bir ifade vardır. Antik dönem kent kültürünün önemli bir parçası olan banilik ve sponsorluk kavramları Hıristiyanlıkla birlikte artık kiliselerde görülmeye başlanmıştır. İS 5. yüzyılda hazırlanan Theodosius



Resim 3
Mozaik adak yazıtı (Resim: A. K. Öz).

Kanunları'nda, varlıklı insanların bazı muafiyet karşılığında, devlete karşı sorumluluklarını yerine getirmesi ve 15 yıl boyunca bakım, onarım masraflarını da üstlenmesi beklenmektedir (Cod.Theod. 15.1.5,24). Hayırsever yurttaşlar kiliseye veya kilise aracılığıyla kamuya yaptıkları yardımları, yapının en görünür yerinde, genellikle mozaiklerde, tabula ansata içinde sergilemişlerdir¹. Bu yazıtlar sayesinde banilerin sosyal statüleri, ekonomik durumları, dinsel ve kültürel değerleri anlaşılabilir (Habas 2009: 75). B. Dreyer tarafından okunan yazıtın çevirisi şu şekildedir (Res. 3):

“...yeminle (adak)...
...için yaptırıldı...
...bayan Ne(..)...”

Mozaik panel genel olarak altıgen ve haç motiflerinin ardışık olarak kullanıldığı bir kompozisyona sahiptir (Décor I: pl. 281.b). Bu ana motiflerin arasındaki boşluklar ise düzensiz altıgenlerle doldurulmuştur. Opus tessellatum tekniğinde yapılmış olan zemin döşemesinin bezemeleri; iç içe geçmiş geometrik motifler (dörtgen, altıgen, sekizgen, daire), sonsuz düğüm, ikili spiral giyoş, swastika, haç, dört yapraklı rozetler, teğet daireler, dama tahtası ve Süleyman Düğümü motiflerinden oluşmaktadır. Bezemeler belli bir kompozisyon oluşturacak

¹ Genellikle naos içinde yer alan bu tür adak yazıtları bölgedeki birçok kilisede görülmektedir. Örneğin; Derecik Bazilikası (Çitakoğlu 2015: levha 78b), Hadrianoupolis Dört Nehir Kilisesi (Laftı - Christof 2012: 45), Hadrianoupolis Kuzeybatı Nekropol Kilisesi (Çelikbaş - Verim 2021: 86).

biçimde birbirini tekrar ederek işlenmiştir. Yaklaşık 80 m² ölçülere sahip mozaik, temizleme, güçlendirme ve bordür sağlamlaştırma gibi acil koruma önlemlerinden sonra jeotekstil malzeme ile koruma altına alınmıştır (Res. 4).

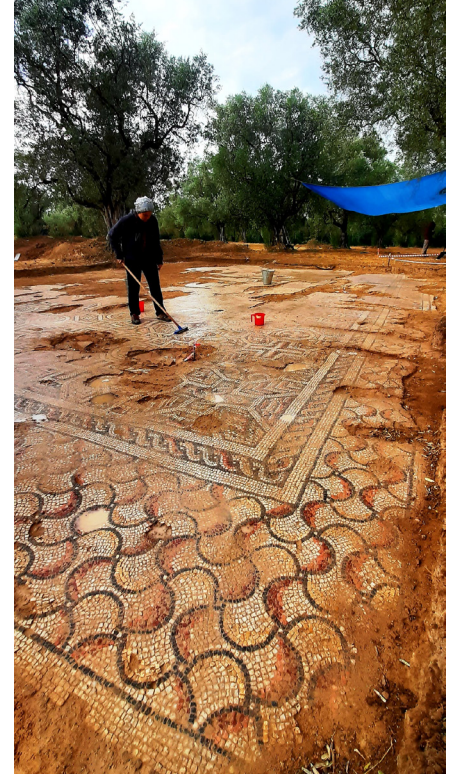
Geometrik motiflerin hâkim olduğu mozaikli zemin döşemesinin, bezeme bakımından benzer örneklerine Roma Dönemi'nden itibaren birçok kentte rastlamak mümkündür. Bunlardan biri, Prusias ad Hypium kentinin güneyinde bulunan bir tarlada açığa çıkarılan Roma Villası'nın zemininde bulunan mozaiktir (Sezer 2018: 207). Yine villanın bordür bezemeleri arasında kullanılan dama tahtası motifi ve Süleyman Düğümü zemin döşemesinin büyük çoğunluğunda en sık tekrar eden motiflerdendir. Prusias'ta bordür bezemesi olarak kullanılan geometrik motiflerinden biri olan sekiz köşeli düzensiz altıgen yıldız bezemesi (Sezer 2018: 214 res. 7); Hisardere'de açığa çıkarılan mozaikli alanın güneydoğu köşesinde, büyük çoğunluğu tahrip olmuş olan grubun (Mozaik 3) bezemesini oluşturmaktadır. Genel kompozisyon ve geometrik motifleri bakımından Zeugma Pasiphae ve Daedalos Mozaığı'nın bitişiğinde olan Dionysos Mozaığı (Sezer 2018: 218 res. 19-22) ile Geç Roma-Erken Bizans Dönemi'ne tarihlendirilen (Eser 2011: 38) Kelenderis Agora Bazilikası'ndaki (Zoroğlu - Tekocak 2010: 449 res. 9.31) mozaik döşeme ve Apameia antik kenti katedralindeki mozaiklerle (Maden 2012: 173 fig. 16) benzerlik taşımaktadır.

Hem mozaik bezemeleri hem de yapının işlevi bakımından diğer bazilikal planlı yapılarla da benzerlikler görülmektedir. Özellikle mezarlık alanı üzerine bazilikal planda inşa edilmiş ve mozaikli zemin döşemesiyle süslenmiş olan Philippopolis Piskoposluk Bazilikası (Plovdiv, Bulgaristan), açığa çıkarılan mozaiklere en yakın örnek olarak değerlendirilmektedir (Tessera 2016, 12). Özellikle güney nefin ilk yapım evresinde yer alan sekizgen rozetler ile düzensiz altıgen ara elemanlar arasındaki giyoşlu Haç motiflerinin bilinçli olarak daha belirgin hale getirilmesi, iki yapı arasındaki benzerliği arttırmaktadır (Topalilov 2015: 592).

Bithynia bölgesinde araştırması tamamlanmış tek bazilika örneği olan Derecik Bazilikası naosunun ilk bölümü de benzer haç motifleri ile bezenmiştir. Fakat burada, haçların arasında içine kuş figürlerinin işlendiği sekizgen rozetler yer almaktadır (Çıtakoğlu 2015: 69 levha 73a). Ayrıca, benzer motifler İS 5.-6. yüzyıla tarihlenen Ksanthos Doğu Bazilikası'nın atrium güney portikosunda da kullanılmıştır (Raynaud 2009: 51 pl. 2.9b). Fakat burada haç motifi yerine düzensiz altıgen formlar öne çıkacak şekilde uygulanmıştır. İS 528 yılına tarihlenen (Budde 1969: 36) Misis-Mopsuestia Bazilikası'nın mozaik panelleri içinde de ara motif olarak haç sembolü uygulanmıştır (Budde 1969: 45 fig. 15, 67).

3.3. Mozaik Panel - 3

Toprak yüzeyine çok yakın olmasından ve üzerindeki tarımsal faaliyetlerden dolayı mozaik döşemenin çok az bir kısmı ortaya çıkarılabilmektedir. Büyük çoğunluğu tahrip olan 3. Panel, orta nefin güneydoğu bölümünü kaplamaktadır. Sadece tek bir motif sayesinde, mozaığın paralelkenarlardan oluşan sekiz kollu yıldız motifleri ile süslediği tespit edilmiştir (Décor I: pl. 173e; Décor II: 36). Bu tür motifler ileri geometri isteyen karmaşık yapıları nedeniyle genellikle merkezi kısımlarda kullanılırken, burada tüm zemine yayılan bir kompozisyon izlenmiştir. Yıldızlar arasında kalan boşluklar iç içe kare ve köşegen kareler ile süslenmiştir. Tesseraların yoğunluğu ve renklerin gradyan kullanımı bakımından diğer panellerle birlikte, aynı atölye tarafından yapıldığı düşünülmektedir. Benzer süslemeler, İS 5.-6. yüzyıllara tarihlenen Bursa Yerkapı Koridorlu Alan



Resim 4
Mozaik temizleme ve sağlamlaştırma çalışmaları (Resim: A. K. Öz).

(Çıtakoğlu 2015: 13 levha 9a) mozaiklerinde ve Ksanthos Doğu Bazilikası'nın Atrium Portikosu panellerinde de görülmektedir (Raynaud 2009: 44 pl. 2.7).

4. Arkeolojik Veriler

Mozaikli alanın kazısı sırasında çoğunlukla Erken Bizans Dönemi'ne tarihlenen seramik ve kandil parçaları ele geçmiştir (Res. 5). Kaynaklarda Erken Bizans Boyalı Seramik ya da Boyalı Girit Seramiği olarak da adlandırılan örnekler çoğunlukla İS 5. ve 8. yüzyıllara tarihlendirilmektedir. Sığ gövdeli bu tabak parçası, açık kahverengi zemin üzerine kırmızı boya ile dekorlidir. Merkezde daire içinde bir çiçek rozetine ait iki adet stilize yaprak motifi görülmektedir. Dairenin etrafında ise, bordür içinde sarkmış vaziyette dalgalı motiflerle yüzey hareketlendirilmiştir. Arka yüzde, açık kahverengi zemin üzerine koyu kırmızı tondaki boya, gövdeyi çevreler vaziyette düzenli bir aralık gözetilmeksizin kuşaklar halinde sürülmüştür. Bu seramik grubunda bezeme olarak kırmızı ya da kahverengi renklerle bitkisel, geometrik desenler veya genellikle kuş ya da balıklardan oluşan hayvan figürlerinden oluşmaktadır. Bezeme, kapalı formlu kapların dış yüzeylerine, açık formlu kapların iç yüzeylerine boyanmıştır (Vromm 2019: 44-45).

Resim 5
Erken Bizans Dönemi'ne ait seramik buluntular (Resim: A. Ekin Meriç).



Yine mozaikli alanın kazısı sırasında çok sayıda yerel kandil örnekleri bulunmuştur. Tiyatro kazıları sırasında kalıpları da bulunmuş olan bu kandillerin yerel olarak İznik'te üretildiği anlaşılmıştır. Çift kalıp yöntemi ile üretilmiş olan bu kandillerin kalıptan çıktıktan sonra eklenen yivli kulpları bulunmaktadır. Diskusun merkezinde tek bir hava deliği vardır. Yuvarlak burunları kısadır ve kil renginde yapılmışlardır. Üzerlerinde ince ve lekeli bir astarları vardır. Diskus kısımları çoğunlukla konsantrik daire motifi ile süslenmiştir. Delos'da da yerel üretilmiş benzer örnekleri İS 5-7. yüzyıllara tarihlenmektedir (Bruneau 1965: pls. 34, 4729, 4723).

Sonuç

Helenistik Dönem'den başlayarak Osmanlı Dönemi'ne kadar sürekli olarak bölgenin en önemli kentleri arasında yer alan İznik, Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde de bu özelliğini devam ettirmiştir. Tarihi belgeler ve mimari kalıntıların yanı sıra kazılarda ele geçen arkeolojik bulgular da kentin Geç Roma - Erken Bizans Dönemi'nde gelişimini sürdürdüğünü kanıtlamaktadır. Tarihsel olarak bu dönemde hem siyasi hem de dini açıdan İznik'te önemli olayların gerçekleştiği bilinmektedir. Bu yüzden, çalışma konusu olarak seçilen Hisardere Bazilikası'nın konum ve mimari özellikler bakımından dönemin karakteristik yapıları arasında yer aldığı anlaşılmaktadır. Özellikle, İmparator Iustinianus döneminde kentte yapılan imar faaliyetleri arasında bu yapının da Çifte Manastır (monasteria duplicia) olarak yeniden düzenlendiği düşünülebilir. Bu görüş hem benzer örneklerle hem de Procopius'un anlatımları ile desteklenmektedir. Böylece kazılar sonucunda ortaya çıkarılan yapının bir Manastır Katholikonu (Ana Kilise) olarak kullanılması mümkündür.

Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait bazilikal planlı kiliselerin batı tarafına atrium, portiko vb. yapıların eklenmesi sayesinde yapılar genişletilmiş, kontrollü girişlerle birlikte ilk Manastır modelleri ortaya çıkmıştır. İlk kez İS 4. yüzyılda görülen bu tip kompleks yapılar, 5. yüzyılla birlikte bütün Anadolu'da kullanılmaya başlanmıştır. Bu dönemde yayınlanan Theodosius kanunlarında, pagan kutsal alanlarının daha uygun bir kullanıma dönüştürülmesi ve yeni yapılan dini yapıların -özellikle de bazilikaların- kent surlarının dışına yapılması gündeme gelmiştir. Hisardere Bazilikası da kent dışına yapılmış erken dönem Anadolu tipi Bazilika yapılarına verilebilecek en iyi örneklerdendir. Hisardere modeli ile hem tarihsel hem de mozaik süslemeleri bakımından benzerlik gösteren yapılar olan, Ksanthos Doğu Bazilikası ile Misis-Mopsuestia Bazilikası'nın yapım tarihi Iustinianus Dönemi'ne tarihlenmektedir. Bu nedenle yapının ve mozaiklerin ilk inşasının İS 5. yüzyılda olduğu ve 6. yüzyıldaki depremlerden sonra yeniden düzenlendiği varsayılmaktadır.

Hisardere'deki arkeolojik kazıların henüz tamamlanmamış olması ve tam planın ortaya çıkarılmaması nedeniyle, yapının tanımı eksik kalmaktadır. Fakat kesin olan, yapının şimdiye kadar İznik'te görülmemiş bir boyutta inşa edildiği ve mozaiklerle süslü bazilikal plana sahip bir dini yapı olduğu gerçeğidir. Ayrıca Geç Roma Nekropolü üzerine inşa edilmesi ve Roma mezarlarıyla birlikte kullanılması nedeniyle ortaya çıkan çok katmanlılık özelliği yapının önemini arttırmaktadır. Gelecek yıllarda yapılacak olan bilimsel çalışmalar sayesinde, yapının kimliği, planı, tarihlemesi ve çevresindeki yapılar hakkında daha kapsamlı bilgilere ulaşılması hedeflenmektedir. Kazıların ve restorasyon çalışmalarının tamamlanmasından sonraki süreçte, tüm alanın bir Nekropark olarak düzenlenmesi ve UNESCO Dünya Miras Listesi adayı olan İznik'in Alan Yönetim Planı çerçevesinde değerlendirilmesi hedeflenmektedir.

Kaynaklar – Bibliography

- Adatepe - Erel 2006 F. Adatepe - L. Erel, “İznik Tarihsel Dönem Deprem Verilerinin İrdelenmesi”, İstanbul Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Yerbilimleri Dergisi 19, 2, 131-151.
- Altın 2019 A. A. Altın, “Nikaia Mezar Anıtları: 2013-2015 Yılları Arasında Gerçekleştirilen Yüzeysel Araştırmasına Dair Ön Rapor”, M. Şahin (ed.), Uluslararası Nilüfer Kültür Çalıştayları Serisi I - Nekropol ve Peyzaj: Uygulamalar, Yaklaşımlar ve Öneriler, Bursa, 35-49.
- Amm. Ammianus Marcellinus, The History, J. C. Rolfe (trans.), London, 1963.
- Aydın 2011 M. Aydın, “1. ve 2. İznik Konsillerinin Hristiyanlık Tarihi Açısından Önemi”, M. Şahin - İ. H. Mert (eds.), Uluslararası İznik I. Konsil Senato Sarayı'nın Lokalizasyonu Çalıştayı, İznik, Bursa, 23-44.
- Bateson 1899 M. Bateson, “Origin and Early History of Double Monasteries”, Transactions of the Royal Historical Society, 13, 137-198.
- Bruneau 1965 P. Bruneau, Exploration archéologique de Délos, XXVI, Les Lampes, Paris.
- Budde 1969 L. Budde, Antike Mosaiken in Kilikien, Band I: Frühchristliche Mosaiken In Misis-Mopsuestia, Recklinghausen.
- Cod.Theod. Codex Theodosianus, The Theodosian Code and Novels, and the Sirmundian Constitutions, C. Pharr - T. S. Davidson - M. B. Pharr (trans.), New Jersey, 1952.
- Çelikbaş - Verim 2021 E. Çelikbaş - E. Verim, “Hadrianopolis Kuzeybatı Nekropol Kilisesi'nin Bema ve Apsis Mozaikleri”, JMR 14, 79-99.
- Çıtakoğlu 2015 H. Çıtakoğlu, Güney Bithynia Bölgesi Figürlü ve Geometrik Desenli Taban Mozaikleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Bursa.
- Darcan 2013 H. Darcan, “Athanasius ve İznik Konsili”, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 15, 28, 169-191.
- Décor I C. Balmelle – M. Blanchard Lemée – J. Christophe – J.-P. Darmon – A.-M. Guimier Sorbets – H. Lavagne – R. Prudhomme – H. Stern, Le Décor géométrique de la mosaïque romaine I, Paris, 1985.
- Décor II C. Balmelle – M. Blanchard-Lemée – J.-P. Darmon – S. Gozlan – M. P. Raynaud, Le Décor géométrique de la mosaïque romaine II, Paris, 2002.
- Dvornik 1990 F. Dvornik, Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a, M. Aydın (çev.), Ankara.
- Ekin-Meriç - Kutbay 2021 A. Ekin-Meriç - G. Kutbay “A Vaulted Chamber Tomb at the Necropolis of Hisardere in Nicaea”, ÖJH 89, 61-80.
- Ekin-Meriç - Dreyer 2021 A. Ekin-Meriç - B. Dreyer, “Inchriften auf Stein-Sarkophagen von der Hisardere-Nekropole von Nikaia”, Gephyra 21, 47-63.
- Eraslan - Altın 2021 Ş. Eraslan - A. A. Altın, “Nikaia'dan (İznik) Alışılmışın Dışında Bir Sütunlu Lahit”, Olba XXIX, 269-286.
- Erdoğan - Ceylan 2019 O. Erdoğan - B. Ceylan, “Kilise İçinde Kilise: Lykia'daki Geç Antik Çağ Bazilikal Planlı Kiliselerin Orta Çağ'da İkinci Kullanımları”, Cedrus VII, 663-679.
- Eser 2011 E. Eser, Kelenderis Agora Bazilikası Zemin Mozaığı Üzerindeki Hayvan Betimlemeleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Habas 2009 L. Habas, “Donations and Donors as Reflected in the Mosaic Pavements of Transjordan's Churches in the Byzantine and Umayyad Periods”, K. Kogman-Appel - M. Meyer (eds.), Between Judaism and Christianity. Art Historical Essays in Honor of Elisheva (Elisabeth) Revel-Neher, Leiden 73-90.
- Krautheimer 1967 R. Krautheimer, “The Constantinian Basilica”, DOP 21, 115-140.
- Janin 1975 R. Janin, Les Eglises et les Monasteres des Grands Centres Byzantins, Paris.
- Lafli - Christof 2012 E. Lafli - E. Christof, Hadrianopolis I: Inchriften aus Paphlagonia, Oxford.
- Maden 2012 A. Maden, “A Revised Date for the Mosaic Pavements of the Church of the Nativity, Bethlehem”, AWE 11, 147-190.
- Minnerath 1996 R. Minnerath, Histoire des Conciles, Paris.
- Ostrogorsky 1995 G. Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, F. Işıltan (çev.), Ankara.
- Öz - Ekin-Meriç 2021 A. K. Öz - A. Ekin-Meriç, İznik Roma Tiyatrosu, İstanbul.
- Patrich 2006 J. Patrich, “Early Christian Churches in the Holy Land”, O. Limor - G. G. Stroumsa (eds.), Christians and Christianity in the Holy Land, 355-400, Turnhout, 351-395.

- Prok. Procopius, de Aedificiis, (Buildings), H. B. Dewing (trans.), London, 1954.
- Raynaud 2009 M. P. Raynaud, Xanthos, Part 1 The East Basilica, Corpus of The Mosaics of Turkey, Volume I, İstanbul.
- Ruggieri 1991 V. Ruggieri, Byzantine Religious Architecture (582-867): Its History and Structural Elements, Roma.
- Ruggieri 2011 V. Ruggieri, "The Political Reasons of the Council of Nicaea (787)", M. Şahin - İ. H. Mert (eds.), Uluslararası İznik I. Konsil Senato Sarayı'nın Lokalizasyonu Çalıştayı, Bursa, 129-138.
- Schaff 1882 P. Schaff, History of the Christian Church, Vol. 1: Apostolic Christianity. A.D. 1 – 100, Canada, CCEL, 49, 85.
- Sezer 2018 S. S. Sezer, "Prusias ad Hypium Akhilleus Mozaïği", JMR 11, 207-224.
- Sinanoğlu 2001 M. Sinanoğlu, "İznik Konsili", DİA, C. XXIII, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 549-552.
- Şimşek 2015 C. Şimşek, Laodikeia Kilisesi: Lykos Vadisi'nde Hıristiyanlık, Denizli.
- Tessera 2016 Tessera: Story of a Tessera, Sofia.
- Topalilov 2015 I. Topalilov, "The Mosaic Pavements of the Bishop's Basilica in Philippopolis, Thrace: Chronology and Workshops", G. Trovabene (ed.) XII Colloquio AIEMA, Verona, 591-600.
- Tutkovski 2015 M. Tutkovski, "The Mosaics in the Early Christian Basilica at the Site of Manchevci in Ohrid", E. Dimitrova - D. Mitrevski - M. Jovanov (eds.), Folia Archaeologica Balkanica III, Skopje, 343-360.
- Verim 2019 E. Verim, "Paphlagonia'da Bir Piskoposluk Merkezi: Hadrianoupolis Antik Kenti", A. Işık - T. Aydeniz - İ. H. İmamoğlu (eds.), Uluslararası Geçmişten Günümüze Karabük ve Çevresinde Dini, İlmi ve Kültürel Hayat Sempozyumu Bildiri Kitabı, Karabük, 276-289.
- Vromm 2019 J. Vromm, Bizans'tan Modern Döneme Ege'de Seramik, İstanbul.
- Yıldız 2020 S. Yıldız, Kiliseden Camiye Bizans Mimarisi, Adıyaman.
- Zoroğlu - Tekocak 2010 K. L. Zoroğlu - M. Tekocak, "Kelenderis 2008 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları", 31. KST, 427-452.